बोधिचित्त: एक चिनारी

अनु न्धान, लेखन तथा   म्पादन

विमला लामा

ुमित्रा के. ी.

स्नेहा पूरी

डा. केशव राज गौतम

प्रकाशक

नेपाल   रकार

वन तथा वातावरण मन्त्रालय

वन अनु न्धान तथा प्रशिक्षण केन्द्र

बबरमहल, काठमाण्डौं

फोन न .: 977-1-5320482

Website: www.frtc.gov.np

Email: info@frtc.gov.np

वन तथा वातावरण मन्त्रालय
वन अनु न्धान तथा प्रशिक्षण केन्द्र
बबरमहल, काठमाण्डौं

पत्र संख्या:
चलानी नं:

मेरो भनाई

जैविक विविधताको **धनी** भएको देश जहाँ ५८५६ प्रजातीका बनास्पतिहरु रहेका छन | ` ७०० प्रजातीका **जडिबुटी**हरु**को रुपमा प्रयोग भईरहेको छ । ो** मध्ये **२०० प्रजाती व्यव ायीक रुपमा नै प्रयोग भएको तथ्य पाईन्छ । यस्तै व्यव ायिक रुपमा प्रयोग भएका प्रजातीहरु मध्ये बोधिचित्त पनि एक हो | नेपालको काभ्रे जिल्लाबाट खेती गर्न ुरु गरिएको यो प्रजाती हाल काभ्रेको छेउछाउका जिल्लाहरुमा मेत पाईन थालेको छ । धार्मिक महत्व बोकेको यो प्रजातीको व्यव ायबाट काभ्रेको तिमाल क्षेत्रका कृषकहरुले राम्रो आम्दानी लिईरहेका छन् ज ले गर्दा उनीहरुको आर्थिक अवस्था र जीवनस्तरमा आमूल परिवर्तन आएको छ। तथापी य महत्वपूर्ण प्रजातीको अध्ययन अनु न्धान एकदमै कम भएको पाईन्छ |**

य ै कुरालाई मध्यनजर गर्दै रोकारवालाहरुलाई वोधिचित्तको प्राविधिक एवं व्यव ायिक पक्षका बारेमा जानकारी गराउने ध्येयले वन अनु न्धान तथा प्रशिक्षण केन्द्रले आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा गरेको अध्ययन अनु न्धानमा आधारित रहेर यो पुस्तिक प्रकाशन गरिएको छ। यो पुस्तिका तयार गर्न ुपरिवेक्षकको भूमिका निर्वाह गर्नुहुने य केन्द्रका तत्कालिन महानिर्देशक डा. **दीपक कुमार खराल र उपमहानिर्देशक यज्ञनाथ** दाहाल **लगायत अनु न्धान अधिकृत केशवराज गौतम** तथा **हायक अनु न्धान** अधिकृतहरु **विमला लामा, ुमित्रा के. ी.र प्रशिक्षार्थी**हरु **स्नेहा पूरी प्रति आभारी छौं ।**

यम प्रसाद पोखरेल.
महानिर्देशक
वन अनु न्धान तथा प्रशिक्षण केन्द्र

१ परिचय

बोधिचित्त वयेर प्रजातीको एक वनस्पति हो । पहिले यो प्रजाती वैज्ञानिक नाम जिजिफ बु`नि (*Ziziphus budhensis*) **ले चिनिन्थ्यो । जहांतही नपाईने यो प्रजातीलाई २०१५ मा वनस्पतिविदहरुले नेपालको रैथाने वनस्पति भनेका छन् भने २०१६मा डि.एन.ए परिक्षण पश्चात यो प्रजाती चाईनिज जुजुबा अर्थात जिजिफ ज्या,ं चेनि** (*Ziziphus xiangchengensis*) **भएको पाईयो। यो प्रजातिको नेपाली नाम ंस्कृत शब्द 'वोधि' ज को अर्थ 'ज्योति' र 'चित्त' ज को अर्थ 'प्राण'बाट बनेको छ। नेपाली आदिवा ी तामा,ं मुदायमा यो रुखलाई फे,ंबा वा बुद्धमाला भनिन्छ। त्य ैगरी तिब्बतमा** Tenwa **र चिनमा** Shuzu **नामले यो प्रजाति चिनिन्छ। यो पुस्तिका तिमाल गाउपालिकाको पोखरी नारायनस्थान, थोके र बोल्दे गाउंहरुमा गरीएको स्थलगत अवलोकन, घरधुरीहरुको ंवेंक्षण, मुख्य जानकारहरु ंगको अन्तरवार्ता, मूहगत छलफल र ंन्दर्भ ामागीहरुको पुनरावलोकनमा आधारित छ। बोधिचित्त कि ानहरुको खेतबारी र घर वरीपरीका खाली जग्गाहरुमा लगाइएको पाईन्छ। ंवेंक्षणको क्रममा प्रति घरधुरी विरुवाको औ त ंख्या ४६ रहेको थियो ज मध्य ३७ वटामा फल लागि केको थिएन। य ले बोधिचित्तको वृक्षारोपण हाल ालैका वर्षहरुमा भएको बुझाउंछ । कि ानहरु आफैले विउबाट विरुवा उत्पादन गरेर बोधिचित्तको खेती गरेको पाईन्छ । बोधिचित्तका दानाहरुको विक्रि बिचौलियाहरु मार्फत मुख्यत चिनमा हुने गर्छ।**

२. वानस्पतिक वर्गिकरण

बोधिचित्तको वानस्पतिक वर्गिकरण निम्न बमोजिम रहेको छ।

Kingdom: Plantae
Division: Tracheophyta
Class: Mangnoliopsida
Order: Rosales
Family: Rhamnaceae
Genus: *Ziziphus*
Species: *Z. xiangchengensis*
(्रेतः Pathak *et al.* 2017)

३. ऐतिहाि क कथन

किम्बदन्ती अनु ार बुद्धले तीन स्थानमा रोप्न भनी छाडेको विउहरु मध्य लुम्बिनी र नमोबद्ध क्षेत्रको छरिएको विउहरु मरेर गएको तर काभ्रेकै तिमाल क्षेत्रमा विरुवा हुर्की राम्ररी फस्टाएको भन्ने भनाई छ । अर्को किम्बदन्ति अनु ार तिब्बती गुरु पद्म म्भव (Padma Sambhav) ले आफु तपस्याका लागि तिमाल आउंदा रोप्न भनी विउ छाडेका भन्ने भनाई छ ।

४.वा स्थान र वितरण

काभ्रेपलान्चोक जिल्लामा बोधिचित्तको खेती मध्य पहाडी क्षेत्रको ९४५ देखि २००१ मि. म्मको उचाईमा गरिएको पाईन्छ । तिमाल गाउंपालिकाका प्राय बै घरधुरीले य प्रजातिको वृक्षारोपण गरेका छन् । प्राकृतिक रुपमा बोधिचित्त कुनै वनमा पाइदैन । तिमाल गाउंपालिकाका कृषकहरुले बोधिचित्तलाई पहिलेदेखि नै खेतबारीमा रोप्दै आएका छन् । तिन गाउंमा गरेको अध्ययन अनु ार रदरमा प्रति घरधुरी ४६ वटा वोधिचित्तको रुख रहेका छन् ज मध्ये रदरमा ९ वटा रुखले फल दिन्छन् र बांकी ३७ अझैं फल दिने उमेरको अवस्थामा पगी केका छैनन् । पाखोबारीमा बोधिचित्त मकै, भटमा , केराउ, पिडालु, ाग, खु ानी, प्याज जस्ता कृषिबाली गैं हुर्केको पाईन्छ । पहिले य

प्रजातीको खेती तिमाल क्षेत्रमा ब ोबा गर्ने तामाङ मुदायले मात्र गर्दथे भने अहिले आर्थिक महत्वको कारण छिमेकी जिल्ला लगायत अन्य जिल्लामा मेत य को खेती गर्न थालीएको छ ।

५.खेती प्रविधि

५.१. विरुवा उत्पादन

बोधिचित्त खेतीयोग्य, काडेदार पतझड वनस्पति हो । ८-१० मिटर उचाई हुने य रुख ३ वर्षको उमेर देखि फल दिन ुरु गर्छ । ९० वर्ष म्मका रुखले फल दिएको अध्ययनमा देखिएको छ यधपी य को वास्तविक आयु अझै म्म यकीन गर्न किएको छैन । य रुखको जीवनचक्र र अन्य जैविक अध्ययनको विस्तृत अध्ययन गर्न अझै बांकी छ। अहिले म्म बोधिचित्तको विस्तार र उत्पादन बिउबाट मात्र गरीएको छ। हरेक वर्षको श्रावण महिनाको अन्तिममा बोधिचितको रुखबाट राम्र ंग पाकेको फल टिपिन्छ। त्यही वर्ष नै ो फलहरुलाई प्र ोधन गरी १-२ दिन म्म घाममा ुकाईन्छ। ो फललाई चि ो पानीमा २४ घण्टा भिजाईन्छ। प्रत्येक फलभित्र १-३ वटा वियांहरु रहेका हन्छन्। ती वियांहरु राम्र र मलिलो माटो भरेको पोलिथिनमा वियांहरु रोपिन्छ। य री राखेको १५ देखि ३० दिनमा विरुवा उम्रन थाल्छ र फलबाट निकालिएको वियाको उम्रन क्ने क्षमता ६०% म्म हुने स्थानीय कृषकहरु बताउंछन्।

५.२. खेती विस्तार

क्षेत्र: यो प्रजाती ढुङ्ग्यान, बलौटे माटोमा उत्तर मोहोडा भएको पहारिलो क्षेत्रमा राम्र ंग हुर्किएको र धेरै उत्पादन दिएको पाईन्छ । पानीको आल पर्ने चिस्यान जमिनमा य को रोपण गरिदैन।

रोपण: कम्तिमा १ बर्षको विरुवा रोपणका लागी योग्य हन्छ। खेतबारी खनजोत गरी ४-५ मि. को दुरीमा ३० े.मि.*३० े.मि.*५० े.मि. को खाल्डो बनाई बोधिचितको बिरुवा रोपिन्छ । रोपण गरीएको विरुवालाई अत्याधिक पानीको बहावबाट जोगाउनु पर्दछ।

५.३. खेती व्यवस्थापन

हिउंदमा ुख्खा भई विरुवा मर्न थालेमा ि चाई गर्न राम्रो हन्छ । त्य ै गरी विरुवा वरिपरि पानी जम्मा भएमा विरुवा मर्न क्ने हुनाले पानी जम्न दिनु हुंदैन । त्य ैले विरुवा वरीपरी पानी जम्न दिन हुंदैन । बोधिचितको रुखको उचित वृद्धि र उत्पादनको लागी वर्षेनी रुख वरीपरी र फाई आवश्यक छ । रुखबाट उचित उत्पादन प्राप्त गर्नका लागी ोही जमिनमा कृषिवाली वर्षेनी लगाउन अत्यावश्यक हुन्छ । य ो नगर्दा उत्पादन घटी रुख मर्न पनि क्छ । रुखको वरीपरी मल धेरै राख्दा फल ठुलो उत्पादन हन्छ । ठुलो दाना भन्दा ानो दानाको बजारमा माग भएको र मुल्य पनि बढि भएको कारण कृषकहरुले बर्षेनी थोरै मात्रामा मात्र मल राख्ने गर्दछन्। य को मुनाबाट पनि पुनर्उत्पादन भएको पाईन्छ।

६. फलको उपयोग

बोधिचित्त धार्मिक महत्व बोकेको प्रजाति हो । विभिन्न रुखमा फलेका एकै रगं र ाइजका १०८ वटा दानाहरु उनेर माला वनाइएको हन्छ । त्य री उनेका माला बुद्धधर्मावालम्वीहरुले मन्त्र जपका लागि प्रयोग गर्दछन् । तिमाल क्षेत्रका कृषकहरुले बोधिचित्तको व्यव ायबाट राम्रो आम्दानी लिई केका छन् ज ले गर्दा उनीहरुको आर्थिक अवस्था र जीवनस्तरमा आमूल परिवर्तन आएको छ । बौद्धधर्मावलम्वीका

लागी बोधिचित्त निकै नै महत्वपुर्ण मानिन्छ । बोधिचित्तको माला दाना गन्दै मन्त्र जप्दा पुण्य प्राप्त र प्राण उजागर हुने विश्वा बौद्धधर्मावलम्वीमा रहेको छ । माला, वाला (Bracelet), Keyring आदीको रुपमा य को प्रयोग गरीन्छ । बोधिचित्तको माला १०८ वटा दानालाई उनेर बनाईन्छ ।

७. विउ ंकलन र प्रशोधन

बोधिचित्तको उपयोगी ंकलनयोग्य भाग भनेको फल हो । बोधिचित्तको विरुवाले ३ वर्षदेखि फल दिन थाल्छ। उत्पादन हुने पहिलो वर्ष एक बिरुवाबाट १२-१४ वटा फल मात्र उत्पादन हुन्छ र बिरुवाको उमेर गैं वर्षेनी उत्पादन बढ्दै जान्छ । चैत्र-वैशाख महिनामा बोधिचित्तको फुल फुल्छ र जेठ अ ार महिनामा फल पाक्छ र ंकलन गरिन्छ । कृषकहरुले पाकेको फल हातले नै टिपी कंलन गर्दै आएका छन् । बोधिचित्तको विरुवाले हरेक वर्ष फल दिन्छ ॥

अध्ययनको कममा करिब ३० प्रतिशत कृषकले बोधिचित प्रशोधन गरेर बेच्ने र ७० प्रतिशते प्रशोधन नगरी बेचेको देखिएको छ । बोधिचित्तको फलको प्रशोधन निम्न अनु ार गरिएको पाईन्छ ।

क. ढिकिमा कुटेर

पाकेको बोधिचित्तको फललाई कृषकहरुले ढिकिमा कुट्छन् ज ले गर्दा फल बाहिरको बोक्रा निस्कन्छ । दानालाई पानीमा धोएर १ देखि २ दिन घाममा ुकाईन्छ ।

ख. पानीमा उमालेर

बोधिचितलाई बोक्रा निस्कने गरी पानीमा उमालिन्छ र बांकी रहेको बोक्रालाई हातले फा गरी घाममा ुकाईन्छ । य री प्रशोधन गरीएको बोधिचित्तको गुणस्तर घट्छ। उमालेर प्रशोधन गरिएको बोधिचित्तलाई न ंरीका लागी मेत प्रयोग गरीदैन ।

८. वुद्ध चित्त मालाको बजार

पहिले रु. २ देखि ५ म्म बिकी हुने गरेको बोधिचित्तको माला केही वर्ष अघि तिब्बती बौद्ध गुरु दलाई लामाले नेपालमा पाईने बोधिचित्त बैभन्दा राम्रो गुणस्तरको र धार्मीक महत्वको रहेको भनेपछि अहिले माला हजारौको मूल्यमा बिकि हुन थालेको छ । बोधिचित्तको मालाको मूल्य य मा रहेका दानाको गोलाई, रगं र मुखी/ ुरे अनु ार फरक हुन्छ ।

नेपाली तथा चिनीयां बजारमा ानो दानाको मूल्य धेरै छ । जती दानाको गोलाई घट्दै जान्छ त्यती नै मूल्य बढ्दै जान्छ । ७ मि. मि. देखि १२ मि. मि. म्मको गोलाई भएको बोधिचित्तको राम्रो बजार मूल्य

रहेको छ। फा र `तो रगंको दानाको मूल्य धेरै छ। अफ्ज म्म तिमाल क्षेत्रमा १ देखि ७ ु रे म्मका बोधिचित्त उत्पादन भएका छन्। ुरेको ंख्या बढे गैं बजार मूल्य पनि बढि हुने गर्दछ। बोधिचित्तको दानाको व्यापार प्रकृया चित्र : १ मा देखाईएको छ।

प्राचिन मयदेखि बौद्धधर्मावलम्वीहरुको पुजामा नेपालभित्र मात्र प्रयोगमा रहेको बोधिचित्तले पछिल्लो दशकदेखि अन्तराष्ट्रिय बजार पाएको छ। य को प्रमूख बजार चिन रहेको छ भने भारत, जापान, थाईल्यान्ड, भुटान, श्रीलकां लगायतका बौद्धधर्मावलम्वीहरुले मेत बोधिचित्तको प्रयोग गर्दछन्। हालमा य को ब्यापार नेपालवाट चीन हुंदै अन्य देशहरुमा हुने गरेको बताइएको छ। य को औपचारिक व्यापार २०६८ देखि ुरु भएको पाईन्छ।

वन नियमावली २०७२ मा बोधिचित्तलाई छोडपुर्जी लिनुपर्ने जडीबटीबाट हटाइएको भएतापनि डिभिजन वन कार्यालय (ा.वि.क. जिल्ला वन कार्यलय) ले वनस्पति विभागको पत्रचारको आधारमा वोधिचितलाई भोद्यक्ष मान मानी भोद्यक्षको राजश्वको १३% मूल्य अभिवृद्धि कर ंकलन गरी छोडपुर्जी दिदैं आएको छ।

जिल्ला वन कार्यलयबाट छोडपुर्जी भई निका ी भएको परिमाण तलको तालिकामा दिइएको छ।

आर्थिक वर्ष	एकाइ (के.जी.)	मूल्यअभिवृद्धि कर (ने.रु.)
२०७०/७१	४९००	५०९६
२०७१/७२	२१०१८	२१८५८.७२
२०७२/७३	१९४४८	२२३६०
२०७३/७४	१८३६०	१९०९४.४
२०७४/७५	३६१६५	३६,६११.६

अन्तराष्ट्रिय बजारमा माग र मूल्य दुबै बढी भएकाले बोटमा फूल फूल्ना ाथ अग्रीम मूल्य तोकी ब्यापारीहरुले किन्ने गरेका छन्। चीनमा य को प्रयोग र ब्यापार बढ्दै गएकाले नेपाली बोधिचित्तको कारोबारमा चिनियां व्यापारीहरुको ंलग्नता वढ्दै गएको छ।

बोधिचित्तको व्यापार प्रकृया तल चित्र १ मा देखाईएको छ।

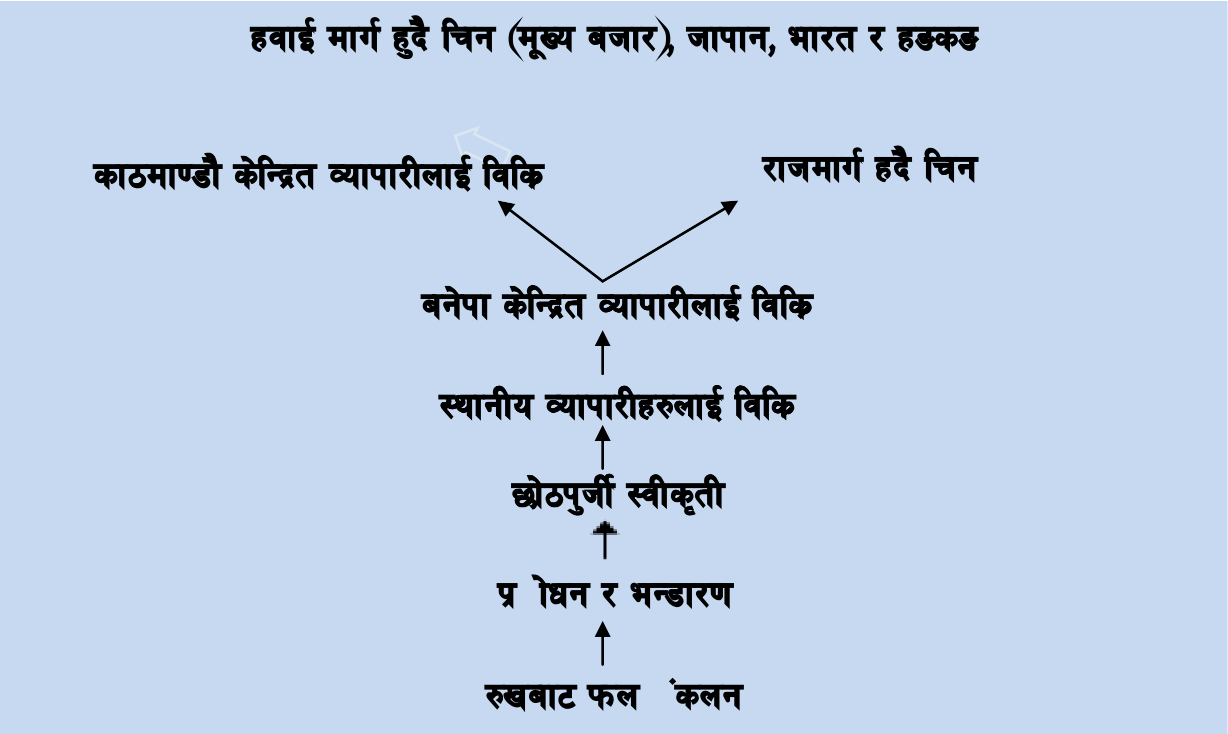

चित्र १: बोधिचित्त व्यापार प्रकृया

कृषकहरुले ामान्यत: बोधिचित्त दाना नलाग्दै बेच्ने वा दाना लागेपछि पनि नापतौल नगरी पुरै रुखको मूल्याङ्कन गरी बेच्ने गरेका छन् । आर्थिक वर्ष २०७४/०७५ मा बिक्रि गर्दा रदरमा प्रति रुख रदर रु. ५०,०००/- पर्न गएको स्थानीय व्यापारी र कृषकहरुले बताएका थिए । य हि ाबले बर्षेनी प्रति घरधुरीले बोधिचित्तको व्यापारबाट रु. ४५३,०००/- आम्दानी गरेको पाईएको थियो । अध्ययनबाट १५.५६% कृषकहरुलाई बजार मूल्यको ज्ञान भएको र ८४.४४% लाई बजार मूल्यको ज्ञान नभएको पाईयो ।

९. बोधिचित्तको व्यापारमा देखिएका मस्या तथा चुनौतीहरु

बजार मूल्य बढेपछि बोधिचित्त दाना बोटबाट नै चोरी हुने गरेको छ । त्य ैले फल फलेपछि नटिप्दा म्म कृषकहरु दिनरात रुखमूनी ुत्ने गरेको पाइयो । कतिपय कृषकहरुले ज्याला दिएर पनि हेरालु राखेको पाइयो। कृषकहरुले पछिल्लो मयमा CCTV Camera राख्न थालेका छन् । ओ ार पो ार गर्ने मयमा पनि लुटेर लैजाने मस्या रहेको छ । विश्व बजारमा बोधिचित्तको मूल्यमा उतारचढाव हुने हुंदा मूल्यमा अनिश्चितता रहेको छ । बिचौलियाहरुले बढि नाफा लिने गर्दा कृषकहरुले वास्तविक मूल्य पाउन केका छैनन् । अन्तराष्ट्रिय बजारमा छिटै नै माग हुने र व्यापारीहरुले बोटमा फल राम्ररी

नपाक्दै ंकलन गरी निर्यात गर्दा गुणस्तर घट्ने गरेको कृषकहरुको भनाई छ । य री राम्ररी नपाक्दै टिप्ने र प्र ोधन पनि राम्रो ंग नगरी निर्यात ्गर्दा घट्दो गुणस्तर गैं य को मूल्य पछिल्ला वर्षहरुमा घटेको धेरैको अनुमान छ । परम्परागत रुपमा खेती गरिदै आएको र कानुनले प्रतिबन्ध नगरेको अवस्थामा पनि मूल्यअभिवृद्धि कर तिरी छोडपूर्जी लिनुपर्ने र ो कार्यमा रकारी निकायले ढिला ुस्ती मेत गरीदिने गुना ो स्थानीय कृषकहरुले गरेका थिए । रुखमा रोग लाग्ने, ुक्ने, मर्ने, दाना कालो हुने, एक देखि अर्कोमा रोग फैलने मस्या केही स्थानहरुमा देखिएको थियो ।

१० निष्कर्ष

बोधिचित्तले धार्मिक महत्व बोकेको हुनाले य लाई आर्थिक रुपले महत्वपूर्ण प्रजाती मानिन्छ । बोधिचितको माला, वाला (Bracelet) र अन्य ामाग्रीको उच्च माग र मूल्य रहेको हुदा य को खेती विस्तारले तिमाल क्षेत्रको कृषकको आर्थिक अवस्थामा ुधार आउने ुनिश्चित छ । तिमाल क्षेत्रका कृषकहरुले निजी जग्गामा रहेको ढुङ्ग्यान, बलौटे र पहारिलो दक्षिण पूर्व मोहडा भएको पाखो बारीमा बोधिचित्तको रोगको ंक्रमण तिमाल क्षेत्रमा देखिएको छ । य को प्रमूख बजार चीन रहेको छ । नेपालबाट चिन हुदै बोधिचित्त विभिन्न बौद्धधर्मावलम्वीहरु भएको राष्ट्रमा पुग्ने बताइएको छ । अन्तराष्ट्रिय बजार रहेको र बिचौलियाहरुले धेरै नाफा लिने कारण कृषकहरुले वास्तविक मूल्य पाउन केका छैनन् । कृषकदेखि काठमाण्डौं बजारमा आउदा म्म १०% मूल्य बृद्धि देखिएको छ। चोरी लुटपाटका ाथै बोधिचित्तमा रोगको ंक्रमण तिमाल क्षेत्रमा देखिएको छ। बोधिचित्त खेतीलाई व्यव ायिक रुपले विस्तार गर्न य को उपयुक्त वा स्थानको अधयथन गरिनुपर्छ । बोधिचित्तको खेतीको उचित व्यवस्थापनका लागी जैविक अध्ययन अत्यावश्यक छ । बोधिचित्तको ंरक्षणका लागी जिल्ला वन कार्यालय र प्रहरी प्रशा न गं उचित मन्वय गनुपर्ने देखिन्छ । बोधिचित्तको खेती विस्तार बिउबाट मात्र गरिएको छ । अन्य म्भव र फाईदाजनक तरिकाहरुको पनि अध्ययन गर्न अत्यावश्यक देखिन्छ।

रोगको कारण र निवारण अध्ययन गर्न जरुरी छ ाथै रकारले अन्तराष्ट्रिय बजारमा य को प्रवर्दन गर्नपर्ने देखिन्छ ।

न्दर्भ ामाग्री

- Bhattarai, K.R., and Pathak, M.L., 2015. A New Species of Ziziphus (Rhamnaceae) from Nepal Himalayas. Indian Journal of Plant sciences. Centre for Info Bio Technology (CIBTech).

- Chaudhary, S., Buddha's Beads Fetch Millions for Farmers in Central Nepal. Global Voices.

- Ghimire S.K., Sapkota I.B., Oli B.R. and Parajuli-Rai R. 2008. NTFP of Nepal Himalaya: Database of Some Important Species Found in the Mountain Protected Areas and Surrounding Regions. WWF Nepal, Kathmandu, Nepal.

- GoN, MFSC, 2014. Nepal National Biodiversity Strategy and Action Plan (2014-2020).
- Lama, F., Koirala, M., Pathak, M.L., Pokhrel, K.K. and Chaudhary, K.K. 2019. Status and ecological preences of Bodhichitta (Ziziphus species): A case study from Pokhari Narayansthan VDC, Timal, Kavrepalanchowk, Central Nepal. *Indian Journal of Plant science Vol. 8(2): pp.12-19*

- **जिल्ला वन कार्यालय, २०१७. काभ्रेपलान्चोक नौं गैरकाष्ठ प्रजाती एक चिनारी**

- M. L. Pathak, H. C. Li1, B. Xu1, X. F. Gao1, K. K. Pokharel, and A. B. Nagarkoti (2017). Molecular conformation of then published *Ziziphus budhensis* and its religious and economic values. Banko Janakari, Vol.27, No.1.

- Neupane, H., Thing, K.S., Upadhayay, N., and Gaire, J.J. 2019. Status of Bodichitta (Ziziphus buddhensis) Cultivation and Its Prospects in Nepal. *Asian Journal of Agricultural Extension, Economics & Sociology Vol. 29(1):pp.1-11,*

- Zao S (2007). Flora of China: Ziziphus. Royal Botanic Garden, Edinburg 12 120-121.